

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՒԱՌԻՑ

ՆԻԿ. ԱՂԲԱԼԵԱՆԻ

II

Շւանիձորից, ինչպէս տեսանք, ձանապարհը բարձրանում էր շարունակ. նա հասնում է մինչև Գիւմորանց սարի ուսը և ապա սկսում է գլխիվերել: Այդ սարը մի բնական սահման է Գիւնէջմահալի, այսինքն Մեղրու և իր շրջակայքի և Ղափանի (հին Կապանի) միջև. իմ տեսած առաջին գիւղը այդ գաւառակում Կեմանցն էր, երկրորդը Շիկահողը:

Շիկահող (Шикаголь). գիւղը գտնւում է մի անտառապատ շաշտակի նեղ գոգաւորութեան մէջ. արեւմտեան կողմից հոսում է Վերաթաղաց գետակը, իսկ միջից արեւելքից Դէպի արեւմուտք այդ գետակին խառնուող Շիկահողի ջուրը: Կլիման բարեխառն է. բնակիչների ասելով ոչ այնչափ շոգ է ամառը, ոչ էլ ցուրտ ձմեռը: Գիւղը հին է և բնակիչները բնիկ են համարում իրանց. չեն յիշում թէ գաղթած լինեն ուրիշ տեղից: 79 տուն են ներկայումս, տասն ու վեց տարի առաջ 11—14 տուն գաղթել են այստեղից Մազրա գիւղը հողի քչութեան պատճառով:

Գլխաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն է. ցանում են ցորեն, գարի, հաճար, «կրճանէ»՝ որ մի տեսակ հացաբոյս է: Մշակութիւնը հին գործիքներով է. երեք լուծ արօր են բանեցնում. բերքը սպառում են Մեղրում ու Շւանիձորում: Հողը ուժից ընկած է և քիչ. արդիւնք ստանալու համար անհրաժեշտ է հանգստացնելը:

¹ Տես Մուրճ 1900 թ. № 3.

որ և երկու կերպ է լինում. կամ անմշակ ձգում են 1—2 փարի կամ թէ սերմը փոփոխելով են հանգստացնում. օրինակ՝ ցորենի փեղ ցանում են կրաւաւ Եիկահողցին երկու ցանք ունի. աշնան ցանք և դարնան ցանք. աշնանը վարում է ու ցանում, իսկ գարնանը ցելում է: Երկրագործութիւնը սակայն չի ապահովում գիւղացոց ապրուստը, որովհետեւ հողն ուժասպառ է, անպտուղ և քիչ:

Գիւղի հողը պետական է. մի կտոր հող վիճելի է և, գիւղացոց ասելով, շուտով համայնքի սեփականութիւնը կը շառնայ: Որովհետեւ տարէցտարի քչանում է վարելահողը, ուստի սկսել են անտառը կտրել և վարելահող շարձնել: Անտառը վարելահող շարձնելուն նպաստում է նաև այն հանգամանքը, որ գիւղացոց թէ սարի և թէ ցածի հողերը վատ հողեր են, իսկ նոր բացած հողը ինչ կոճղի լինի լաւ է եղածից: Հողերը բաժանւած է ընտանիքների վրայ «համփայի» սկզբունքով. մի օրավարը 2 փութ սերմի փեղ է. իսկ մի համփայն¹ ունի 20 օրավար հող: Սովորութիւն չունին հողը ծախելու իրար վրա, ինչպէս և ջրել չգիտեն. բոլոր հողերը անջրդի՝ «շամիա» կամ «դէմի» են, թէև ջուր շատ ունին, բայց հոսանքը խորընկած է. ունին և բաղմաթիւ աղբիւրներ, բայց ղլուխ չեն գնում, որ ջրելու համար գործադրեն: Վարելահողերը պարարտացնել չգիտեն. պարարտացնում են միայն բանջարանոցները, որ ամեն տուն ունի և որոնք ջրում են, որովհետեւ ընկած են ջրի հոսանքով. բանջարանոցները հերթով են ջրում. հերթի վրայ հլսկում է մի առանձին մարդ, որին ընտրում են գիւղացիք, ինչպէս Շւանի ձորում: Կարտօժիլ ցանելու փեղերը փէջնում են:

Գլխաւոր պարարտանքներից երկրորդը անասնապահութիւնն է. 79 տանից 59-ը կով ունին 1—6 հաւ. այժ 1—10 հաւ և անպայման մի ջորի կամ մի ձի. երկու տուն ուլխար են պահում. մինը 30, միւսը 40 հաւ: Կայ նաև, քիչ տներում, կթի գոմէշ: «Ճաւարն» ամառը պահում են պետական արօտադերում, որի համար վճարում են 20 ռ., որովհետեւ իրանց հողաբաժնի մէջ չեն ընկնում. անտառին էլ, որից փայտ են կտրում, վճարում են 20 ռ.:

¹ «Համփայն» կաղնկած է մի կամ մի քանի ընտանիքներից. կան տներ որոնք «կէս համփի հող ունեն, կան որ «չարէք» են և ալլն.

Նզնեքը քիչ են և չեն էլ պահում, վախենալով շրջակայ գիւղերի թուրքերից, որոնք շարունակ գողանում են:

Մնում են կողմնակի երկրորդական պարապմունքները, որոնք մասնաւոր մարդկանց ձեռքն են: Գիւղը երեք ջաշաց ունի, որոնք բաւական արդիւնք են տալիս, որովհետեւ աշում են թէ գիւղի և թէ շրջակայքի ցորենը: Գիւղում կա մի Դարբին և մի որմնաշիր. իսկ հիւսնը թափառող արհեստաւոր է, գնում գալիս է: Գիւղացիներից երկուսն էլ մանրավաճառ են: Սակայն անհնարին է տանելի ապրուստ հանելը այս պայմաններում, ուստի գիւղացիք երեք տարի է ինչ պանդխտում են: Ներկայումս Դուրսը՝ Բագում, Բաթումում, 10—15 մարդ կա. Դրանք ծառաներ են, խոհարար կամ հասարակ մշակ: Գնում են նաև մօտակա հանքերը, ուր կամ հանքի բանւոր են Դառնում կամ բեռն են կրում գրաստով: Յիշելու է նաև շերամապահութիւնը, որով մի քանի տներ են պարապած և որի սակաւ արդիւնքը ծախւում է թէ Դուրսը և թէ գիւղում:

Շիկահողջի կիներ ուրիշ տեղերի կանանց պէս աշխատասէր է. բոլորն էլ ճախարակ են մանում և բամբակից ու բրդից թել են պարարտում կտաւ ու շալ գործելու համար: Բամբակ գնում են Մեղրուց, իսկ բուրդը Թուրքերից են գնում փոխելով ցորենի հետ: Ինչ խօսք որ տան բոլոր գործերը կով կթելուց մինչև կարկապանը կանանց վրայ է. մասնակցում են և երկրագործական աշխատանքին՝ բացի վարն ու հունձը: Այստեղի կիներ լաւ տնտես է համարւում. կարող-ձեռող. ընդհանրապէս առած գեղեցիկ են: Սակայն վար վարքի տէր, տոնը տըրած կանայք շատ կան: Պարահում են բաւականին պտակից առած յշտցած աղջիկներ. երբեմն փեսացուն թողնում է աղջկան այդ վիճակում և ուրիշը առնում. բաց սովորաբար փեսացուներն առնում են վերջը: Զհաս պսակներ պարահում են: Աղջիկը ամուսնանում է 14—18 տարեկան, տղաները 20—25: Կան տանը մնացող աղջիկներ, որ մի թշառութիւն է գիւղացու համար. պարծառը երբեմն տգեղութիւնն է, բաց ընդհանրապէս՝ աղքատութիւնը: Այս վերջին հանգամանքը շատ անգամ ստիպում է տղին, որ տուգած — (սիրած) աղջկան փախցնի, եթէ աղջկայ հօրանք տղի աղքատ լինելու համար չեն ուզում:

իրանց աշջիկը տալ նրան: Պսակելիս ձեռի համար հարցնում են նաև աշջկաջ կամքը. հաղիւ է պատահում, որ աշջիկը հօր խաթ-րից շուրս դաջ, որ նշանակում է թէ ամուսնութեան խնդրում հօր կամքն առաջնակարգ նշանակութիւն ունի: Հարսը ամուսնու տանը մտնելուն պէս ամենքի հետ խօսում է. չխօսութիւն կաջ, բայց հին հարսների մէջ. այստեղի հարսներն ընդհանրապէս քաշուղ չեն և կարճ «քթկալ» են պահում:

Գիւղում ուսումնարան չկայ, թէև ուղեցել են ունենալ. և իսկապէս շատ էլ յարմար տեղ է կենտրոնական ուսումնարանի համար. շուրջն են Հանդ, Սարաշէն և Շեշկերտ գիւղերը: Ունին մի եկեղեցի, որի փոքրիկ գումարը երեցփոխը տալիս է գիւղացիներին 120/-ով: Գիւղացիք պարտք են անում երեք շէպքում՝ եղն առնելիս, ցորեն առնելիս, որ միշտ պակասում է ձմրան ամիսներից սկսած, և հարկը տալու ժամանակ. և քանի որ եկեղեցու փոշիքը բաւական չեն գիւղի կարիքների համար, ուստի գիւղում չորս ուրիշ մարդ կան, որոնք շահով փող են տալիս 200/-ով, թէ համագիւղացիներին և թէ շրջակայքին: Գիւղից չորս երեսայ կարդում են Մեղրու ուսումնարանում. գրագիտութեան հետ նրանք բերել էին և հայերէն երգեր, որ նորութիւն էր գիւղի համար:

Գիւղը երեք քահանայ ունի, մէկը, ինչպէս վերն էլ ասի, հովուում է Շւանի-ձորը. մի տղէտ: Միւսը 100 տարեկան ծերունի է, որ սովորել է Տաթևի վանքում. իսկ երրորդը Դպրոցի երես չի տեսել. սովորել է իրանց գիւղի քահանայից:

4. Ծըղէտէն. (Чакадинъ). գիւղն ընկնում է Շիկահոյից Դէպի արևելահարաւ. ձմեռը շատ ձիւն է գալիս և ցրտեր է անում. սակայն երթեկեկութիւնը չի խափանւում. ամառը հով է, որովհետև Շիկահոյի նման գիւղի տեղը բարձր է, ցորենը հասնում է յուլիսի վերջերին: Գիւղը 38 տուն է. բնակիչները 351 հոգի. 201 տղամարդ և 150 կին: Գլխաւոր պարապմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է: Ցանում են ցորեն, գարի, հաճար և կորեկ. ցորենը ծախում են Մեղրում կամ հանքերում, որ շատ մօտ է: Գործիքները հին են. բանեցնում են «վէսիկ» (արօր) և լծում են 3 զոյգ եզ: Հողը, իրանց ասելով, այնքան էլ «բերմունք» չունի:

թէկէ շափ էլ ուժաստատ չէ: Վարելահողերը երկու տարին մէկ հանգստացնում են. երբեմն հանգստացնելը սերմը փոխելով է լինում. երկու տարի ցորեն են ցանում, մի տարի դարի կամ ուրիշ բան: Բաւականին հող ունին, ուստի հինգ տարի է շաշարել են անտառը կտրել և վարելահող շարձնելուց: Հողը համիայի վրայ է բաժանած. օրավարը հաշւում են $1\frac{1}{2}$ փթի տեղ. չափում են հողը նաև «բեռով». ասում են, օրինակ, «մի բեռան հող ունեմ», բեռը ութ փութ է. ամեն տուն ունի 1—15 բեռան տեղ հող, որ նշանակում 10—80 օրավար. հողը գիւղի սեպհականութիւնն է. սեփական է նաև անտառը, որից ով որքան փայտ ուզենայ կարող է կտրել տան համար:

«Տաւարի» կողմից էլ գիւղացիք նեղութիւն չեն քաշում. ամեն տուն ունի 1—6 կով. նոյնքան էլ եզ. 2—15 այծ. համարեա գիւղի կէսը կթան գոմէշ ունի 1—2 հար: Տաւարն ամառը սարն են տանում. սարը պետական է և ամբողջ ամառուայ համար տալիս են 29 ա. այս հարկը տաւարադէրերն են վճարում: Սարի արշիւնքներից շափ քիչ է ծախս գնում. աւելի տանն է սպառւում. յրա համար էլ գիւղացոց ապրուստը բանի նման է. զործ են ածում կաթ, մածուն, պանիր, իւղ ու թան:

Միւս պարապմունքը հանքերին փայտ ծախելն է, որով շատերը չեն պարապած, որովհետև ձեռնարու չէ: Փայտ ծախողները իրաւունք են առնում գիւղի ընտրած մի մարդուց, որ հսկում է գիւղապետական անտառի վրայ, և փայտ են կտրում իրանց զբաւառով տանում հանքերը և ծախում փութը 5 կոպէկ: Մի երկու տուն էլ մի քիչ շերամ են պահում, որ այնքան էլ շափ բերք չի տալիս և գլխաւորապէս տան գործածութեան համար է: Գիւղում կայ մի շարրին, մի որմնադիր, մի հիւսն և մի սափրիչ:

Միւս գիւղերի հետ համեմատած ձըկըփէնը քիչ պանդուխտ է տալիս. թէկէ 15 տարի է ինչ առաջին մարդը շուրս է եկել գիւղից: Այժմ շուրսը՝ Բագում ու Շուշում 6 հոգի կան, որոնք մշակութիւն են անում: Պանդխտութիւնից եկածները անընդունակ են շառել երկրագործական աշխատանքին. պարձառն այն է որ վաղ են շուրս եկել գիւղից և գիւղում եղած ժամանակ էլ, աւելորդ ուժեր լինելով՝ երկրագործութեամբ չեն եղել պարապելիս:

Կա՛ռա՛ք շնորքով են և աշխատասէր. սովորական առաւելին գործերից յուրս՝ նրանք գործում են գործ, շալ, կարպետ, կտաւ և խտրջին. խելացի են և մաքրասէր: Աշջիկ առնելիս աչքի առաջ ունին նրա աշխատասիրութիւնն ու բան անելու շնորքը: Սիրահարութիւններ չկան. աշջկան ցոյց են տալիս փեսային ու հարցնում թէ հաւան՞ում է. իսկ աշջկան հարցնել չկա՛յ. նա կատարում է ծնողների կամքը: Աշջիկները մարդու են գնում 13—17 տարեկան, որդաները պսակում են 20—30: Նորահարսը ինչպէս և տան աշջիկը օտարների հետ չեն խօսում. հարսը սկեսուրի հետ 3—4 տարի անխօս է մնում: Տան մէջ կնոջ Դիրքը երկրորդական է. մարդն իր անելուն անում է, առանց կնոջը հարցնելու կամ նրա խորհուրդին կարեւորութիւն տալու: Չհաս պսակներ քիչ են պատահում. անհաւատարիմ կանաչք կան:

Դպրոց չունին. մօտակաջ Կիւտկիւմ գիւղի ուսումնարանում ունեցել են 8 աշակերտ, որոնք ապրելիս են եղել բարեկամների մօտ և կիրականամտութիւն գալիս են եղել տուն, որ երկուշաբթի վաղ նորից գնան ուսումնարան: Գիւղում, բացի աշակերտները, 2—3 կարդացող կան. ստացւում է Նոր-Դար, որ միայն Դրանք են կարդում. միւսները ոչ մի հետաքրքրութիւն չունին Դէպի թերթ ասած բանը. նոյն իսկ լսել չեն ուզում:

Ճրկւորէնը մի եկեղեցի ունի, որ հինգ տարի առաջ է շինւած. եկեղեցին գումար չունի, աճյալէս որ գիւղացիք թուրքերից ու Կիւտկիւմցիներից են միայն պարտք առնում՝ սովորական 20⁰/0 ով, թէև գիւղի մէջ 7—8 հոգի շահով փող տուղ կա՛յ. սրանք գլխաւորապէս օտար գիւղացիների են տալիս: Պարտքը վճարել չկարողանալու Դէպքում կոմիւ ու եզը կամ ունեցածը ծախելը սովորական բան է: Պարտքն առնւում է «վէսկու» (այսինքն վարուցանքի), եզան, ցորնի, հարսանիքի և թաղման համար: Վաշխառուները մեծ միաս են հասցնում գիւղացու տնտեսականին:

Գիւղը մի քահանայ ունի, որ թէև այս գիւղի վրայ է ձեռնադրւած՝ բայց Կիւտկիւմցի լինելով այնտեղ էլ ապրում է. միայն կարիք եղած Դէպքում այցելում է գիւղը, այն է կնուներին, թաղման, հարսանիքին և մի երկու գլխաւոր տօներին:

5. Կիւտկիւմը (Гюдкюмъ) Ճրկւորէնից Դէպի հանքերը տա-

նոյ ճանապարհին է, մի բլրափափի վրայ, որ իջնում է զսուխաշ-
րով Դէպի Ուշուրչայի կամ Ղափան-գետի նեղ հովիտը. այդ հով-
տում են Զանգեզուրի պղնձահանքերը. գիւղից մինչև այնտեղ
1 ժամաց ճանապարհ է ուղի: Գիւղը 48 տուն ունի և 507 բնա-
կիչ: 281 տղամարդ և 226 կին: Եղանակները, գիւղացոց ասելով,
միջակ է. ամառը հով է, ձմեռն այնքան էլ ցուրտ չէ. անձրևներն
էլ առար են լինում: Ծուրջն են ձըկըպէն, Բշաւէրձ (ջ) չորս վերադի
վրայ և Վաղաքան (7 վերստի վրայ) գիւղերը, այնպէս որ կարող է
քահանայական կենդրոն լինել:

Յանքերը բռնում են ցորենը, դարին, աճարը, կորեկը և կըռ-
նանէն՝ որից շաւ համով հաց են թխում: Փոքրիկ բանջարանոց-
ներում ցանում են լոբի, կարտոֆէլ և բանջարեղէն: Հողի արդիւնքը
շաւ քիչ է, ուստի և ոչինչ չի արտահանում. ընդհակառակը՝
հացը միշտ պակասում է, որ և գնում բերում են Վեդերից (գե-
տերից), որ պողպատ հողերով շրջապատած թուրք գիւղերի մի
խումբ է Դէպի հարաւ՝ Արաքսի ափերին ընկնող: Վարուցանքը հին
ձևով է. նոյն «վէսկին» երեք լուծով: Ընդհանրապէս հողը յոգնած
է և անպտուղ, սովորաբար միջակ բերք են ստանում, մէկին երեք:
Սպառնում համար անհրաժեշտ է հանգոտացնել ու պարարտացնել.
երկուսն էլ անում են. մի տարի վարում են և ապա երկու տարի
հողի մնում է ընկած. իսկ պարարտացնելու միջոցներից մէկը հուն-
ձի մնացորդի՝ խոզանի աչրելն է, միւսը՝ աղբը, որին միայն գիւ-
ղին մօտիկ հողերն են ենթարկում: Հեռուները չեն տանում, որով-
հետեւ մեծ աշխատանք է: Հողերի մեծագոյն մասը, ինչպէս ամբողջ
գաւառում այնպէս էլ այստեղ, բլուրների ու սարերի թեք լանջերի
վրայ է ընկած. ճանապարհներ ինչ խօսք որ չկան, գաւառում ոչ
մի անիւաւոր կառք չի բանում, իսկ ձիով այդ տեղերն աղբ տանելը
«փէնցնելու» համար գլխացաւանք է միայն: Պարարտացնելու միւս
միջոցն էլ սերմափոխութիւնն է: Բոլոր հողերը «Դէմի» են, անջրգի:
Վարելահողը, անտառի մի մասն ու արօտները գիւղի սեփա-
կանութիւնն է և բաժանւած է «համփայի» վրայ: Մի օրավարը
11½ փութ տեղ է (այսինքն կարող է 11½ փութ սերմ աճեցնել), բերքը
9 փութ է. ամեն տուն 4—10 բեռան տեղ հող ունի, այսինքն
24—60 օրավար: Պէտք է այստեղ նկատել, որ օրավարին ամեն-

գիւղում միւսնոյն չափով հող չէ համապատասխանում. օրավարները տարբեր են նալած հողին. ինձ յայտնի չէ օրավարի իսկական, թւական չափը. կարող եմ ասել սակայն, որ յամենայն Դէպս ընդունած կէս Դեսեադինից փոքր են այսօրվի օրավարները:

Գիւղը բաւականաչափ տաւար ունի. ամէն տուն կով ունի 1—8 հաւ, վերցրած ամենաշատ ու ամենաքիչ թւերը, 1—6 եզ, 1—15 ալծ (մեծամասնութիւնը 1—2 ալծ). մի-չորս-հինգ տուն մի-մի կիթան դոմէշ ունին, մի տուն էլ 30 ոչխար: Ցաւարն ամառը սար է գնում արքունական հողերի վրայ, որի համար տաւարապէրերը վճարում են 40 ռ. տարեկան:

Եթէ կողմնակի գործեր չունենային գիւղացիք, հազիւ կարող էին ծայրը ծայրին հասնել. հանքերի մօտիկութիւնը մի բալլէ է Կիւրկիւմցոց համար: Գիւղացիների մի խոշոր մասը, գլխաւորապէս աղքատները՝ այնտեղ փայտ ու ածուխ են ծախ տանում: Անտառի մի մասը, որ գիւղի համայնքին չի պատկանում, այլ 8 հոգու միացն, գիւղացիները կտրում են թէ ածուխ շինելու և թէ փայտի համար. փայտի փիթին վճարում են մի կոպէկ և յետոյ հանքերում փութը ծախում 5—7 կոպ.։ Իսկ ածուխի բեռը գնում է 90 կ.— 1 ռ. 30 կ. բեռը երկու հաւ երկու արշին երկարութիւն ունեցող տոպրակ է: Գիւղացիների մի մասն էլ բեռնակիր է հանքերում: Սրահատորներից կան Դարբին 2 հաւ, սափրիչ 1 հաւ, պապ Դնոյ 3 հաւ, հիւսն 2 հաւ և մի չափաւոր (խումբ) զուռնաչի, որոնք ուրիշ գիւղեր էլ են կանչում: Մէկ երկու հարուստ տուն կապալներ ունին վերցրած հանքերում, մի քանի հոգի էլ շերամի բոժոժ (բարամա) վաճառելով են զբաղւած: Բոժոժն առնում են ցածի թուրքերից և ծախ տանում Շուշի կամ Սրգուբաթ՝ մեկ տաքսաթելի գործարանները: Գիւղի մէջ էլ մի 20 տուն շերամ է պահում, բայց քիչ քանակութեամբ. գլխաւորապէս տան համար. տունը 1—4 փութ արդիւնք է սպանում:

Տաս-տասերկու տարի է սկսել են պանդխտել. Կիւրկիւմցիներ կան այժմ Բաղդադում, Մերսում (անդրկասպեան երկիր), Պարսկաստանում. մշակներ, ծառաներ, խանութպան, վաճառական և նոյն իսկ գործարանապէր (Բաղդադում): Ամենքը գնում են փող աշխատելու, պլուխ պահելու. գիւղում ապրելն անհնարին է Դարձի: Ներկայումս

Դուրսը 15 մարդ կայ, յետ են եկել չորս մարդ, որոնք անընդունակ են դառել երկրագործական աշխատանքին. այժմ բանուոր են հանքում կամ բեռնակիր՝ գրաստովւ — Մի բանն որ մշակութիւն ա, ասում էին, հազիր մեր գիւղի մօտ ըլինք։ Զորս տուն էլ գալթել են բոլորովին — Արդարիւ (Պարսկաստան), Մերկ, Շուշի և Բագու։

Մի եկեղեցի ունին, որի փողը տալիս են գիւղացիներին տոկոսով. շահով փող տուող ուրիշ 4 մարդ կայ գիւղում. քիչ ժամանակով փող են փոխ առնում, իսկ եզը ստրկած կամ հացը պակասած ժամանակ արդէն պարտք են առնում։ Այցելածս տարին ունէին և մի հայոց ուսումնարան, որ բացել էին 95 թ. Սեպտ.։ Ուսումնարանն ունէր 60 աշակերտ և 7 աշակերտուհի. աշակերտներից 8-ը ձըկը-տէնից, մէկ-մէկ Վաչաքանից, Բշաւէրճից և Խլաթաղից և 3-ը Բէխից։ Ունէին մի ուսուցիչ 460 ռ. տարեկան ոռճիկով. տալիս էին նաև սենեակ, վառելիք և ծառայ։

Հետաքրքրական եմ համարում մէջ բերել յիշատակարանիցս մի մի Նիւտրիւմիցի գրուցակցի կարծիքները ուսումնարանի մասին. պէտք է ասեմ, որ Մեղրուց մինչև Տիւղ բոլոր գիւղերում և ամենքի բերանից նոյնն եմ լսել, այնպէս որ մէջ բերածս եթէ ոչ ժողովրդի, գոնէ զանգեզուրցի հայի կարծիքը պիտի համարել։ Նրա ասելով ուսումնարանը իրանց չյոժար կամքով են բաց արել, նկատելով որ անուսում ասնգիրս մարդը մի բանի պէտք է։ Ուսումնարանի վրայ նայում են, ինչպէս մի հիմնարկութեան վրայ, որ օգնում է ապրուստ ձեռք բերելուն, գլուխ պահելուն, այսինքն ունենւոր դառնալուն. մի հիմնարկութիւն, որից դուրս եկողը գրի սենու սիպտակն ճանաչում է, կարող է մի «շուշուղի» (ծառայութեան) մտնել, միտքը բաց է։ Ուսուցչից ամենից առաջ իմ գրուցակիցը պահանջում էր, որ լաւ բնաւորութիւն ունենայ. «Ուսումնական ըլի վարժապետը, որ անգին մարգարիտ ըլի՝ բնաւորութիւնը վատ էլ ընչի՞ ա պէտքը, էրեխայ թակող չըլի, Դինջ ըլի, հարեցող չըլի։ Իմ հարցին ուսուցչի գիւղական խնդիրներին մասնակցելու մասին՝ ասաց. «Ի՛նչ հարկաւոր ա. «թաւջի» (հարկ) չի տալու. թող գլուխը կախ իր գործին մնայ։ Որ ըտէնց անի (այսինքն գիւղի գործերով կենայ) էնա խառնակիչ ա էլի. ես նրան կանչում եմ իմ տուն. թող տուրի, խմի, գնա իրա տուն՝ հանգստանայ։

Գիւղում սօրանում էին Մշակ, Նոր-Գար, Արձագանք, եւթ հոգի զրագիր հասկանալու չափ կարգալ գիտեն. մնացած գիւղացիներին բանիմացները սիրով են լսում: Նկատեմ այսօրեղ, որ ընդհանրապէս այս կողմի գիւղերում կարգալ իմացող աւելի շատ կայ քան գրող. շատերն էլ գրելը գիտեն առանց կարգալ իմանալու, այն էլ միայն իրանց ազգանունները. բայց դրանք ոչ թէ գրում են, այլ իսկապէս նկարում, գծում են. գիտեն որ յայտնի ձևով քաշած գծերը իրանց ազգանունն է կազմում. այսպէս են և կարգալ իմացողներին շատերը: Ընդհանրապէս այս գիւղի բնակիչների գիտակցութիւնը բարձր է միւսների հետ համեմատած: Թուրքերն ակնածում են սրանցից, պիտաւորապէս՝ որովհետեւ վախենում են. 30—40 որսկան կան գիւղում, որոնք կորիճ տղամարդիկ են և իրար պահող: Այս գիւղի ապրուստն էլ տարբերում է միւս գիւղերի ապրուստից. միւսը անսովոր բան չէ. գործ են ածում իւղ, պանիր, մածուն, թան, ձու, կաթ. ապրում են մինչև 70—80 տարի. 60 տարեկանները շատ-շատ են: Գիւղացոց ապրուստն ու ապահովոյն ու բանի նման դարձնողը կողմնակի պարագամունքներն են:

Կանայք աշխատասէր են և փութ, գործում են կարպետ, գորգ, խալի, կտաւ, «քեարգեա» (ասեղնագործ), սեղանի ծածկոց: Մարդու են գնում 13—18 տարեկան. տղամարդիկ կին են առնում 18, բայց մանաւանդ մինչև 20—30 տարին: Սիրահարութիւններ կան, ինչպէս նաև աղջիկ փախցնելը, որ արդիւնք է տղայի աղքատութեան կամ չհասութեան. վերջինը անսովոր բան չէ: Ամուսնութեան գործում աղջկայ ձայնը նշանակութիւն ունի: Հարսները օտարների և սկեսուր-սկեսրայրի հետ չեն խօսում. նրանց խորհուրդները մարդը լսում է, որքան տան ներքին գործերին է վերաբերում: Հակառակելու ամեն դէպքում կնոջ ծեծել գիտեն: Վատ վարքի տէր կանայք քիչ կան.—կը սպանեն երկուսին էլ, ասում էր մէկը: Կանանց մի մասը երեսը բաց ունի, միւսը ծածկած կարճ քթկալով:

Գիւղում երկու քահանայ կայ. մէկը ձրկրորէնն է հովում, միւսը Կիւտկիւմը. վերջինը ուսել է Շուշի մի քահանայի մօտ. ուսումնարանում կրօնի դասեր ունէր. ինքը տեղացի է. գիւղի տաճարդիւնքը բաւարար էր համարում: